

ӘОЖ 316.4.063.7;159.9

FTAMP 11.15.86

ORCID: 0000-0002-6146-500X

Әзірбекова Аманкүл Жорабекқызы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің

2 курс докторанты.(Түркістан қ., Қазақстан)

E-mail:doktor.amanda@mail.ru

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ПСИХОЛОГИЯСЫ: ИСА ТОҚТЫБАЕВ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа. Мақалада Иса Тоқтыбаевтың өмірі мен қызметі арқылы тұлғаның саяси қуғын-сүргін психологиясы зерттеледі. Тоқтыбаев – Түркістан республикасының дамуына үлес қосқан, саяси және қоғамдық қызметкер ретінде танылған тарихи тұлға. Мақалада Тоқтыбаевтың психологиялық ерекшеліктері, оның шешім қабылдау қабілеті, көшбасшылық қасиеттері және тарихи контексте әрекет етуі талданады. Автор Тоқтыбаевтың күрделі тарихи кезеңдердегі мінез-құлқы мен тұлғалық қасиеттерін әлеуметтік, мәдени және саяси жағдайлармен байланыстыра отырып, оның әрекеттерінің мотивациясын анықтайды. Зерттеу нәтижесінде, Иса Тоқтыбаевтың тұлғалық типологиясы оның ұлттық мүдде мен қоғамдық жауапкершілікке деген сезімінің айқын көрінісі ретінде сипатталады. Мақала тұлғаның психологиялық аспектілерін тарихтағы әлеуметтік өзгерістермен байланыстыра отырып, тарихи тұлғалардың психологиялық типологиясының маңыздылығын көрсетеді. Бұл жұмыс тұлғаның қоғамдық-саяси қызметін тереңірек түсінуге, тұлғалардың психологиясын зерттеуге арналған жаңа көзқарас ұсынады.

Кілт сөздер: Тарих психологиясы, Алаш, саяси қуғын-сүргін, мүдделер қақтығысы, тұлға.

Азирбекова Аманкуль Жорабековна

Докторант 2 курса Международного казахско-турецкого университета

имени Ходжи Ахмеда Ясави.(г.Туркестан., Казахстан)

E-mail:doktor.amanda@mail.ru

ПСИХОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ: НА ПРИМЕРЕ ИСЫ ТОҚТЫБАЕВА

Резюме. В статье исследуется психология политических репрессий личности через жизнь и деятельность Исы Токтыбаева. Токтыбаев-историческая личность, внесшая вклад в развитие Туркестанской республики, признанная политическим и общественным деятелем. В статье анализируются психологические особенности Токтыбаева, его способность принимать решения, лидерские качества и действовать в историческом контексте. Автор определяет мотивацию действий Токтыбаева, связывая его поведение и черты личности в сложные исторические периоды с социальными, культурными и политическими условиями. В результате исследования типология личности Исы Токтыбаева описывается как явное проявление его чувств к национальным интересам и общественной ответственности. Статья подчеркивает важность психологической типологии исторических личностей, связывая психологические аспекты личности с социальными изменениями в истории. Данная работа предлагает новый подход к более

глубокому пониманию общественно-политической деятельности личности, изучению психологии личности.

Ключевые слова: Психология истории, Алаш, политические репрессии, конфликт интересов, личность.

Azirkbekova Amankul Zhorabekovna

2nd year doctoral student at the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi.(Turkestan, Kazakhstan)

E-mail:doktor.amanda@mail.ru

PSYCHOLOGY OF POLITICAL REPRESSION: ON THE EXAMPLE OF ISA TOKTYBAYEV

Summary. The article examines the psychology of political repression of a personality through the life and work of Isa Toktybayev. Toktybayev is a historical figure who contributed to the development of the Turkestan Republic, recognized as a political and public figure. The article analyzes Toktybayev's psychological characteristics, his ability to make decisions, leadership skills and act in a historical context. The author determines the motivation of Toktybayev's actions, linking his behavior and personality traits in difficult historical periods with social, cultural and political conditions. As a result of the research, Isa Toktybayev's personality typology is described as a clear manifestation of his feelings for national interests and social responsibility. The article emphasizes the importance of the psychological typology of historical figures, linking the psychological aspects of personality with social changes in history. This work offers a new approach to a deeper understanding of the socio-political activity of the individual, the study of personality psychology.

Keywords: Psychology of history, Alash, political repression, conflict of interests, personality.

Кіріспе.

Тарих – адамзаттың өткенін зерттеп, болашағын түсінуге мүмкіндік беретін ғылым. Әрбір тарихи кезеңде өз халқына қызмет еткен тұлғалар, олардың саяси шешімдері мен іс-әрекеттері қоғамның дамуына үлкен ықпал етеді. Тұлғалардың психологиялық типологиясы – тарих психологиясының маңызды аспектілерінің бірі. Бұл тұрғыда қазақтың Алаш қозғалысының қайраткері, ағартушы Иса Токтыбаевтың саяси портретін зерттеу ерекше маңызға ие.

Иса Токтыбаев – қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятып, тәуелсіздік үшін күресте белсенділік танытқан қайраткер. Оның саяси қызметі мен тұлғалық ерекшеліктері, әлеуметтік жағдайлары мен ішкі мотивациялары арқылы зерттелгенде, тек тарихи деректермен шектелмей, психологиялық факторлармен де байланыс орнатады.

Бұл ғылыми жұмыста Иса Токтыбаевтың психологиялық типологиясын зерттей отырып, оның тарихи контекстіндегі рөлі мен әсерін қарастырамыз. Тұлғаның рухани әлемі, саяси көзқарастары, әлеуметтік ортадағы ықпалы және адамгершілік құндылықтары оның саяси қызметінің негізі болып табылады. Тарихи тұлғалардың психологиясын түсіну арқылы, біз олардың әрекеттерін тереңірек бағалап, бүгінгі қоғам үшін сабақ ала аламыз. Зерттеу жұмысы арқылы тұлғаның және қоғамның психологиялық аспектілерін тереңірек түсініп, оларды тарихи контексте зерттеу арқылы тұлғатану мен тарих психологиясының байланысын анықтау.

Материалдар мен әдістер.

Мақала шеңберінде көтерілген мәселелерді зерттеу барысында тарихилық, объективтілік және жүйелік принциптері басты назарға алынды. Бұл принциптер өткен тарихи құбылыстарды және оның дамуы мен өзгеруін тарихи байланыста жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Иса Токтыбаевтың өмірі мен қызметін зерттеу барысында тұлғаның жетекшілік, басқарушылық қасиеттері, саяси көзқарастары, тұлғалық сипаттарын айқындайтын психологиялық талдау әдістері яғни тарихи тұлғаның психологиясын түсіну үшін олардың мінез-құлықтары, ішкі мотивациялары мен эмоцияларын зерттеу. Психоанализ және тұлғалық психология әдістері қолданылды. Нарративтік зерттеу әдісі арқылы тарихи оқиғаларды, мәдениет пен әлеуметтік жағдайларды ескере отырып, тұлғалардың шешімдерін және әрекеттерін түсіндіруге тырыстық. Бұл әдіс тарихи контекстті тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Салыстырмалы анализ әдісі бойынша бірнеше тарихи тұлғаларды немесе оқиғаларды салыстыра отырып, олардың психологиялық ерекшеліктері анықталды. Бұл әдіс арқылы тұлғалар арасындағы байланыстар мен айырмашылықтарды көрсетіледі. Когнитивті психология әдісі арқылы тарихи тұлғалардың шешім қабылдау процестері, олардың ойлау стильдері және ақпаратты қабылдау әдістері зерттелді. Тарихи контексте тұлғалардың әлеуметтік ортадағы рөлін, олардың қоғаммен байланысын және әлеуметтік әсерлерін зерттейтін-социологиялық әдістер қолданылды.

Зерттеу жұмысының деректік негізін архивтік құжаттар, музей қорларындағы деректер, ғылыми мақалалар және мерзімді басылымдар материалдары құрайды. Алаш қайраткері туралы тарихшы, ғалымдар Х.Тұрсұн[1], Т.Мәми[2], Б.Еңсепов[3] арнайы ғылыми мақалалар жарияласа, журналистер М.Исаев[4], Ә.Бәкірұлы[5], арнайы танымдық мақалалар жазған. Түркістан өлкесіндегі ұлт зиялыларының қызметіне қатысты монографиялық зерттеулерде И.Токтыбаевтың өмірі мен қызметі, шығармашылығы ішінара қарастырылған. Қайраткердің қоғамдық-саяси қызметі ғылыми тұрғыда терең зерттеуді, әділ бағасын беруді қажет етеді.

Талқылаулар

Ел тағдырын өз тағдырынан биік қойған, жұртының амандығын, жерінің бүтіндігін мұрат еткен қазақ тарихының тұлғалары ұлт тарихының әр белесінде тұлғалық деңгейге көтеріліп отырған. Сондай кезеңдердің бірі XX ғасырдың 20-30 жылдар аралығын айтамыз. Қазақ тарихында тұлғалар үшін XX ғасырдың тағдырлар қасіретіне айналған кезең екені мәлім.

Бүгінде Алаш тақырыбы біршама игерілді. Бірсыпыра тұлғалардың жазған еңбектері қайта жарыққа шықты. Осы мәселеге арналған зерттеу кітаптары жарияланды. Дегенмен, бұл тақырып әлде де болса тәуелсіздік талаптары тұрғысынан жан-жақты қарастыруды, әсіресе тарихи тұлғалардың психологиялық типологиясы қырынан зерттеуді талап етеді. Зерттеуде мемлекет және қоғам қайраткері Иса Токтыбаев тұлғасына психологиялық талдау жасалады.

1894 жылы 13 желтоқсанда бұрынғы Түркістан генерал губернаторлығы Сырдария облысының Перовск қаласы іргесіндегі Қараөзек бойында, қазіргі Қызылорда облысы Сырдария ауданының Қараөзек ауылында дүниеге келген, Алаш қайраткері Иса Токтыбаев өзі өмір сүрген заманда қоғамда болып жатқан күллі өзгерістерге, барлық жаңалықтарға саяси жетекші ретінде де, қоғам қайраткері ретінде де белсене ат салысып отырған. Тұлғаның психологиялық типі көбінесе көшбасшылық, аналитикалық ойлау, сонымен қатар, гуманизммен ерекшеленеді. Тұлғаның бұл қасиеттерін оның атқарған қызметтері арқылы айқын аңғаруға болады. Атап айтсақ, «Қызылорда облысының мемлекеттік архиві» КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалынан алынған құжаттарда «Токтыбаев 1917-1922 жылдары аралығында Халық ағарту институтының директоры, Ташкент қаласында Түркістан АССР Халық Комиссариатының мүшесі, 1922-

1924 жылдар аралығында Ақжол, Шолпан, Сәуле, коммунист газеттерінің және Шаншар журналының редакторы қызметтерін атқарса, 1924-1929 жылдар аралығында Қызылорда, Алматы қалаларында КазАССР Халық Комиссариатының мүшесі болған.[6].

Қызылорда облыстық өлкетану музейінің № 59 қорынан алынған құжатта: «Өзбек ССР Орталық мемлекеттік архивінің берген архивтік анықтамасында 1920 жылдың қаңтар айы мен 1928 жыл аралығында И.Тоқтыбаевтың келесідей қызметтер атқарғандығы туралы мәлімет берілген»:

- 1.Ағарту комиссариатының алқа мүшесі
- 2.Инструкторлық бөлімнің инструкторы
3. Мемлекеттік баспа алқасы төрағасының орынбасары
4. Көшпелі халық арасында білім беруді тарату жөніндегі комиссияның төрағасы
- 5.Қырғыз ғылыми комиссиясының төрағасы
- 6.Қырғыз педагогикалық институтының мұғалімі[7]. Бұдан Иса Тоқтыбаевтың осындай қоғамдық-саяси жұмыстарға қатысумен қатар, бар саналы ғұмырын білім беру мен ағартушылық саласына, халқына адал қызмет етуге арнағанын көруге болады.

Өткен ғасырдың 20-30 жылдары яғни алмағайып уақытта Алаш қайраткерлерінің қоғамдық қызметінің бастауы-ағартушылық еді. Олар ұлт бірлігін, жер тұтастығын сақтап, халықты оқу-білімге шақырды. Ағартушылық қызмет арқылы халықтың ой санасын оятуды көздеді. Бұл туралы тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қойгелдінің «Тарихтың күші-деректе» атты сұхбатында былай дейді: «Алаштың реформаторлық қызметі, ең алдымен, ағартушылық саласында көрініп, тамаша нәтиже берді. Бар болғаны 20 жылға жетер жетпес уақытта қолында не билігі, қалтасында не қаржысы жоқ, қорғансыздың күйін кешіп саяси бақылауда жүрген тұлғалар ұлтты оятқан кітап, газет-журнал шығарып, баспа ашты, қазақ тілін әдебиет және ғылым тілі дәрежесіне көтерді, оқу бағдарламалары мен оқулықтар даярлады, соңынан ерген жас буынға замануи нақты білім алуға көмектесті. Сол кезеңде атқарылған осы ауқымды істің негізгі элементтері ұлтқа әлі де қызмет істеп келеді» [8].

Осы тұста А.Байтұрсынұлының «Қазақ тілінің грамматикасы», М.Дулатұлының «Әліппе», «1 сатылы мектепке арналған тапсырмалар, Ә.Диваевтың «7 дастан қолжазбасы», Х.Досмұхамедовтың «Анатомия мен физиология» және Иса Тоқтыбаевтың «Жағрафия» атты оқулықтары жарық көрген еді.

Иса Тоқтыбаевтың өзі 1957 жылғы 28 ноябрьде жазып қалдырып кеткен өмір жолы жөніндегі жазбаларында Перовскінің қарт мұғалімі, белгілі педагог, ұлы орыс халқының өкілі Н.Ф.Щипков жайлы мынадай сөздер бар: «Менің жастық шағым Перовск қаласындағы Рафаил деген бұхаралық саудагердің есігінде жалшылық күнкөріспен өтті. 1904 жылы он жасымда орыс-қазақ мектебіне барып, оның жанындағы интернатқа қабылдандым. Оны 1908 жылы бітіріп шықтым. Сонан кейін жоғары бастауыш орыс училищесіне оқуға түстім. Оны 1912 жылы тәмамдадым. Сол жылы Ташкент қаласындағы төрт кластық мұғалімдер семинариясына қабылданып оны 1917 жылы бітіріп шығып, бірден жұмысшы, солдат және шаруа мұсылман депутаттары Ташкент уездік советіне секретарь болып сайландым. Менің ата-анам, туған-туыскандарым кедейлік жағдайда өмір сүрді, оларды оқытуға күн-қаражаты болмады. Сол себепті ешқандай жәрдем ала алғаным жоқ. Қайта олар менің жалшы болып, мардымсыз болса да тапқанымды жөн көрді. Менің білім алуым ерлі-зайыпты мұғалімдер Щипковтардың қалтықсыз көмегімен жүзеге асып жатты. Олардың тарапынан қамқорлық болмаған күнде Иса Тоқтыбаев білім шаңырағына көтерілмес еді, сауатты адамдар санатына қосылмас еді. Бар білері мал бағу, егін егу, қара шаруа болу дәрежесінен аса алмай, ауылдағы қарапайым еңбеккердің бірі болып қалар еді. Әрине, мен бұл жерде малшы мен егіншінің рөлін төмендетіп отырғаным жоқ. Материалдық игіліктер жасау ел-жұрттың, бала-шағаның қарны тоқ болуын олардың еңбегінсіз мүмкін емес. Бірақ тұрмысты өзгертетін, жана дәуірдің есігін айқара ашатын кілт біреу-ақ: ол – білім. Білімсіз болсаң – табиғаттың дүлей күші алдында құлсың, адамзат тарихы алдында тұлсың» [4:9]

Әрбір адамның болашағы балалық және жастық шағындағы көргендері мен алған әсеріне тікелей байланысты. «Адам мен адамның бір бірімен араласу өзара қарым қатынасында ғана адамның адамдығы өзі үшінде өзгелер үшін де ашылады», - дейді философ М.М.Бахтин. Оның пікірінше, тұлғаның белсенділігін дамытып отыруға ұмтылуы, өзгелерден бөлек жағдайда емес, өзге адамдармен диалогтық қатынастарға түсу кезінде жүзеге асырылады[9].

Бұл жерде автордың жазбасына қарай отырып, оның ерлі-зайыпты мұғалімдер Щипковтарға деген өмірінің соңына дейін адалдық пен достық, құрмет қатынасын аңғаруға болады.

Иса Тоқтыбаевтың саяси-психологиялық портреті оның жетекшілік, басқарушылық қасиеттері, саяси көзқарастары мен тұлғалық сипаттарына негізделеді. Оның саяси белсенділігі мен қоғамдық қызметі еліміздің әлеуметтік және экономикалық мәселелеріне бағытталған. Мысалы: Исаның революциялық көзқарасының қалыптасуына 1917 жылы Ташкент қаласында достық байланыста болған П.А.Кобозевтің зор ықпалы болды. 1905-1907 жылдары бірінші орыс революциясына қатысқаны үшін Орынбор даласына жер аударылған Кобозев Ташкентке келген бойда қала революционерлерімен Иса сияқты идеялық сана-сезімі жоғары, ой-өрісі кең жастармен танысып, олардың революциялық іс қимылдарын бір арнаға бағыттауға күш салды.

П.А.Кобозевтің пікірінен жалындап тұрған жас Исаның халықтың мүддесін қорғап, елдің болашағы үшін күресе алатын, бойында лидерлік қасиеттер, стратегиялық көзқарасы бар тұлға ретінде баға бергендігін байқауға болады.

Иса Тоқтыбаевтың психологиялық типі көбінесе ұйымдастырушылық, басқарушылық қабілетімен, аналитикалық ойлау, сонымен қатар, гуманизммен ерекшеленеді. Оның қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрлерін сақтау, сауатсыздықпен күрес, жастарды білімге баулу, жастардың тәрбиесі – осы бағыттағы жұмыстар оған жақын еді. Ол басшылық еткен оқу-ағарту институты, көшпенді халыққа білім тарату, елдегі сауатсыздық жою ісімен айналысты. Республика территориясында сауатсыздықты жаппай жою жұмысына кең өріс ашылды. 1922 жылы Иса Тоқтыбаевтың жастарды кітапты сүюге шақырған «Газет оқы, кітап оқы» деген атпен жеке кітапшасы жарық көрді. Ол басқарған республикалық комиссия жер-жерде ашылған мектеп-интернаттарға қазақ жастарын, әсіресе кедей балаларын тартуға кірісті. Бір ғана Перовск уезінен 200-ге тарта бала оқуға тартылды. Қазалы станциясында көптеген жетім-жесір балаларды тауып оларды Перовск қаласындағы орыс-қазақ мектебіне, сондағы баяғы өз ұстазы Николай Щипковқа әкеліп тапсырды. Бұдан Алаш қайраткерінің өзінің шығармашылық еңбегі, жастарды білімге тарту ісі арқылы халықтың тарихи зердесіне барлау жасай отырып, оның ұлттық сана-сезімін ояту, жігерін қайрау, білімге деген құлшынысын арттыру жолында аянбай тер төккендігін аңғаруға болады.

Бұл жерде тұлғаның психологиялық портреті әлеуметтік, мәдени және саяси контексте қалыптасқан мінез-құлықтары мен ерекшеліктеріне негізделген. Оның психологиялық аспектілерін қарастырар болсақ, мынадай негізгі сипаттарды атап өтуге болады: Білімге ұмтылушылық және интеллектуализм яғни зиялылар арасында білімге, ғылым мен мәдениетке деген үлкен қызығушылығы, оларды қазақ жастарының білім мен ағартушылық дамуына, үлес қосуға тырысты.

Психологиялық типі – өз халқына қызмет етуді мақсат еткен, даналық пен жауапкершілікке ие, ұлт мәселесін алдыңғы орынға қойып, мемлекеттік және саяси қызметте белсенділік танытып, қазақ ұлтының мүддесін қорғаған Иса Тоқтыбаев, Ташкентте Қазақ ғылыми комиссиясын басқарды, «қырғыз-қазақ мәдениетін өркендетуді мақсат еткен» ғылыми ағартушылық «Талап» қоғамын құрды. Оның «Жағрафия» атты оқулығы, «Түркістанның географиялық очеркі» сияқты еңбектері көп тиражбен жарық көрді. Түркістан орталық билігінің қазақ тіліндегі баспасөз органы «Ақ жол» газетінің, «Шолпан» басқа да газет-журналдардың редакторы болып қызмет істеді. Міне, осы тұстан

бастап ол «Балықшы» деген бүркеншек атпен саяси-әлеуметтік мәселелерді кең қозғап, қарымды қаламгер, кәнігі көсемсөзші ретінде таныла бастайды[10].

Тұлғаның басқарушылық қасиеттері мен саяси көзқарастарын оның жазған мақалалары мен еңбектерінен айқын көруге болады. Қоғамның түрлі топтарымен тиімді байланыс орната білуі, қайраткердің тыңдағыштығы мен коммуникативтік дағдылары халықтың сенімін арттыра алды.

Айталық, «Орта Азия бірлігі» мақаласында ол: «Орта Азия бірлігі құрылғанда ескеретін ісі – ұлт мәселесі. Орта Азияда тұратын нашар ұлттардың жұртшылығын сақтап қалу.

«Екі ауыз сөздің бірі ұлт мәселесі, екі рет түртілген қаламның бірі ұлт мәселесі, ұлт мәселесі жұрттың жүрегіне тиген жоқ па? Ұлт мәселесі туралы сөз бітіп, әңгіме ашылған жоқ па?» деушілер де көп шығар. Ұлт мәселесі туралы сөз көбейе бермек», -деп ұлт мәселесін ескерусіз тастаудың ерге сын, елге сор боларын ашына жеткізіп, ұлтынан жерінгендер мен орысшылдықтың сойылын сүйреткендерді сын садағына іледі»[11].

Журналист Мырқы Исаевтың «Революция сарбаздары. Иса Тоқтыбаев»[4:38] атты еңбекте тұлғаның Алаш қайраткерлері С.Қожанов, Т.Рысқұлов, Н.Төреқұловтармен бірге Түркістан республикасының жаңа облыс атауы мен облыс орталығын шешу мәселесіне қатысып, оның жершілдікке салынбай, саяси мәселеге негізделген деректер мен фактілерге сүйене отырып, жан-жақты әрі тереңнен мән беруі, бар саналы ғұмырын ел, халық мүддесі үшін аянбай еңбек еткендігін аңғаруға болады.

Мемлекет және қоғам қайраткері Иса Тоқтыбаевтың негізгі мақсаттарының бірі де қазақ халқының мүддесіне сай қызмет ету еді, осындай келелі істерінің бірі С.Қожановпен бірге республика астанасын Қызылорда қаласы етіп белгілеу болды. Бұл жөнінде журналист Мырқы Исаевтың «Иса Тоқтыбаев»[4:60] атты еңбегінде мәліметтер келтірілген.

Әрине, бұл істің жүзеге асырылуына бірқатар алаш қайраткерлері әсіресе Сұлтанбек Қожановтың үлесі ерекше болды. Орталықты Ақмешітке көшіру жөніндегі шешімі қазақ елінің ұлттық-территориялық мүдделерін ескере отырып қабылданды. Бұл шара Қазақстанның орталықтандырылған мемлекеттік құрылымын нығайтуға, ұлттық бірлікті арттыруға және ұлттық мәдениетті дамытуға мүмкіндік берді.

Бұл жерде тұлғаның ұлт тағдырына бейжай қарамауы, ұлттық мүддені қорғауға, қазақ халқының құқықтарын талап етуге күш салып, қоғамдағы мәселелерді шешуге ұмтылуын байқауға болады.

Осы тұста ел орталығын Орынбордан Қызылордаға көшіру туралы және қаланың астана етіп таңдауына тікелей себепші болған, мемлекет және қоғам қайраткері Сұлтанбек Қожановтың мына пікірін айтпасқа болмас: «Қазақтың астанасы орыстың туы тігілген қалада емес, қазақтың киіз ауылында болса да, қазақ ұлты жұртшылығына жуық болуы керек! Қазақ ұлт мемлекетшілігіне әдемі қала, ыңғайлы үйлер керек емес, жаман да болса өз ордасы болуы керек. Орынбордан көшпей, қазақ ұлтының ішкі тіршілігі оңдалып, қазақ еңбекшілерінің көпшілігінің қамына керекті шаралар іс жүзінде істелуі қиын»[1].

Сұлтанбек Қожановтың бұл пікірін психологиялық тұрғыдан талдаған кезде, оның ұлттық сана-сезімі мен ұлтшылдық, тәуелсіздікке деген ұмтылысы көрінеді. Бұл көзқарас оның қазақ халқының болашағына, мемлекеттілік идеясына және ұлттың рухани-мәдени дамуына қатысты терең ойланып, шешім қабылдағанын көрсетеді. Яғни ұлттық болмысты сақтау, тарихи негіздерді құрметтеу, ұлттық өзіндік ерекшеліктерді дамытуға деген психологиялық бағдарын көруге болады.

Жоғарыда келтірілген деректер негізінде, тұлғаның психологиялық анализінің бір аспектісі - саяси және әлеуметтік контекст деуге болады. Яғни, Иса Тоқтыбаевтың өмір сүрген кезеңіндегі қоғамдық-саяси жүйе, әлеуметтік жағдайлар, тұлғаның шешімдеріне және әрекеттеріне айтарлықтай әсер еткенін аңғаруға болады.

Белгілі бір тарихи оқиғалар адамды психологиялық тұрғыдан бейімделуге, ішкі қиындықтарды жеңуге мәжбүр етеді. Бұл жерде қорғаныс механизмдері, яғни адамның өз психикасын қорғау үшін қабылдайтын бейсаналық стратегиялары маңызды рөл атқарады.

Сыр өңірінің өлкетанушысы, археолог-ғалым Тәңірберген Мәмиге Иса Токтыбаевтың ұлы Марлен әкесі жайында мынадай естелік айтқан екен: «қайраткер Иса Токтыбаевтың телефоннан В.И.Лениннің кенеттен қайтыс болғандығы туралы хабарды естіп, оның ешқандай жауап қатпай, үнсіз қалуы, кейін баласы әкесінен телефоннан қандай хабар естідіңіз деген сұраққа, баласын жуынатын бөлмеге (ванна) апарып, суды ағызып қойып В.И.Леннің өлімі туралы хабар екендігін айтқан» деген мәліметтер береді[12].

Бұл жерде Кеңес мемлекетінің негізін қалаушы, идеолог әрі жетекші тұлға, оның өлімі саяси жүйенің күйреуі мен үлкен әлеуметтік өзгерістердің басталуы ретінде қабылданды. Иса Токтыбаевтың эмоционалды реакциясының белгісі оның үнсіздігі болуы мүмкін. Бұл жерде Токтыбаевтың ұстамдығы мен эмоциялық бақылауы оның өз-өзіне деген сенімділігін көрсетеді. Ал хабарды баласына суды ағызып барып айту әрекеті, әлеуметтік және саяси жүйенің қатаңдығы мен құпия сақтаудың маңызды ролін көре аламыз. Кеңес дәуіріндегі қоғамда ақпараттың таралуы мен жариялылығы қатаң бақылауда болды, ал жаңалықтар мен оқиғалар көбінесе жоғарыдан келетін нұсқаулар бойынша ғана тарайтын. Әсіресе, Лениннің өлімі сияқты маңызды саяси оқиға туралы ақпараттың тарап кетуі өте қауіпті болуы мүмкін еді. Мұндай жағдайларда мемлекет жеке адамдардың арасында тіпті ең қарапайым әңгімелерді бақылап, құпияны сақтау маңызды болды. Бұл өз кезегінде биліктің толық бақылауын көрсетеді: адам не айтса да, қалай айтса да, ол ақпараттың сақталуы міндетті болды.

Осылайша, мұндай тарихи оқиғалар тұлғаның психологиясына терең әсер етеді, себебі олар адамның дүниетанымына, әлеуметтік қарым-қатынастарына және ішкі күйіне ықпал етіп, үлкен өзгерістерге алып келеді. Бұл өзгерістер адамдардың эмоциялық реакцияларынан бастап, олардың құндылықтар жүйесіне, мінез-құлықтарына дейінгі көптеген аспектілерді қамтиды.

1933-54 жылдар аралығында Иса Токтыбаев үздіксіз қудалауда жүргендігі тарихтан белгілі. Ол Ф.И.Голощекин ұстанымдарына ашық қарсылық көрсеткен. Оны тұтқындау туралы ОГПУ орындарына тапсырыс берген Голощекин болатын. Республикада қате жүргізілген саясаттың кесірінен аштыққа ұшыратқан өз кінәсін оппозициялық күштерге аударып салуды көздеді. Көп ұзамай Қазақстандағы ОГПУ органдары Ф.И.Голощекиннің тікелей тапсырмасымен И.Токтыбаевқа қарсы «Джайлас» деген жалған атпен шұғыл жасанды материалдар жинақтай бастайды[5]. Ол бойынша И.Токтыбаев 1930-1933 жылдары Қазақстанда тармақтанған ұлтшыл-контреволюциялық ұйым жұмыс істеген. «Тюркская народная партия» деген бір бөлігін Мұстанбаев, Мәскеудегі қазақ студент жастар тобын Тоғжанов пен Есқараев, шетелдегі «Независимое Туркестанское государство» деп аталатын антикеңестік ұйымды Бірімжанов пен Шоқай басқарған сияқты. Ал, Орынборда Қаржаубаев, Ленинградта Иса Токтыбаев жетекшілік еткен ұлтшыл бағытындағы орталықтар жасырын жұмыс жасаған сияқты. Сондай-ақ, Иса Токтыбаевтың тікелей өзіне «басқа көрші елдерге ауа көшкен қазақтардың көшін ұйымдастырдың» деген айып тағылды. Осы айыпқа Иса Токтыбаевтың жауабы келесідей еді: «Мен алғаш рет 1933 жылы Ленинград қаласында қамауға алындым. Маған негізінен қазақтардың Қазақстаннан қоныс аударуын ұйымдастыру туралы айып тағылды. Бұл мүмкін емес және ол ойдан шығарылған еді. Мен бірнеше жыл бойы Ленинградтан тыс ешқайда шықпай сонда тұрдым. Ал халықтың қоныс аударуы Қазақстанда жүріп жатты. Бұл қалай болғаны? Мен Ленинградта өмір сүріп, Қазақстандағы қазақтардың қоныс аударуын ұйымдастыруым мүмкін емес, бұл ойдан шығарылған». Яғни, Токтыбаев өзіне тағылған айыптың ешқандай айқын дәлелі жоғын жазады[13].

Берілген жауаптан тұлғаның психологиялық портретінің келесі бір аспектісі-тарихи контекст яғни саяси қысым мен репрессия. 1931-33 жылдардағы Голощекин өз қателігінен болған аштықтың себебін қазақ зиялыларына жабуды көздейді. Осылайша, Иса Токтыбаев

саяси қысымға ұшырайды, нәтижесінде психологиялық қысым орын алады. Тарихи кезеңдердегі зорлық-зомбылық немесе апаттар адам психологиясында терең із қалдырады, бұл психологиялық қысымның ұрпақтан-ұрпаққа берілуіне себеп болуы мүмкін. Саяси қуғын-сүргін құрбандарының ұрпақтары "халық жауы" немесе "репрессияға ұшыраған" ретінде танылып, қоғамда stigma-ға тап болды. Олар көп жағдайда жұмысқа орналастыру, білім алу, кәсіби даму секілді мүмкіндіктерден шектелді. Иса Тоқтыбаев ұрпақтары да осындай қысымға ұшырағандығы тарихи деректерден, ұрпақтарының естеліктерінен белгілі.

Қызылорда облыстық өлкетану музейі қорында Иса Тоқтыбаевтың өмір жолы мен қызметі, қуғынға ұшырап бас бостандығынан айырылуы, тұлғаның ақталғандығы жөнінде Ресей, Өзбекстан архивтерінен алынған фото, құжат көшірмелері сақталған. Құжаттарды саралай отырып, өткен ғасырдың 70 жылдары Қызылорда қаласында жарыққа шығып тұрған Ленин жолы газетінің редакторы М.Исаевтың Иса Тоқытбаевтың өміріне қатысты деректерді іздестіру барысында, Ресей архивтеріне, Толмачев атындағы әскери-саяси академияға жолдаған хаттарына қайтарылған жауаптарды кезіктіруге болады. Құжаттардың бірінде 1932 жылы Тоқтыбаевтың әскери-саяси академияның тарих кафедрасында оқытушы болғандығы жөнінде деректер берілген[7].

Аталмыш жоғары оқу орнының кафедра меңгерушісі Котович Тоқтыбаев туралы: «Жолдас Тоқтыбаев барлық тапсырмаларды адал ниетімен орындады. Тоқтыбаев жас оқытушы бола тұра, партия тарихының оқытушысы ретінде үлкен білім қорын көрсетіп, партиялық көзқарасқа ие болды»[14] деген сипаттама берген. Сипаттама бойынша, Тоқтыбаев өзінің кәсіби қызметінде жоғары моральдық жауапкершілік танытып, партия тарихын дәріптеу мен оны болашақ ұрпаққа жеткізуге ерекше назар аударғаны көрінеді. Ол жас оқытушы бола отырып, білімінің тереңдігімен әрі партиялық көзқарастарының мықтылығымен ерекшеленген. Бұл оның тек пәнді жақсы білумен шектелмей, сондай-ақ қоғамның саяси және идеологиялық қадамдарын дұрыс түсініп, сол арқылы өзінің білімін студенттерге жеткізгенін көрсетеді.

Архив құжаттардың бірінде: «ОК жауапты хатшысы Н.Төрекұловтың Тоқтыбаевқа қатысты мінездемесі кездеседі: Жолдас Тоқтыбаев әкімшілік және ұйымдастырушылық қабілеті бар жігерлі және берік кеңес қызметкері. Негізінен мәдени-ағарту жұмыстары саласында жұмыс істеді» [15]-, деген мәліметтер берілген. Мұнда И.Тоқтыбаевтың кәсіби қасиеттерін анықтап, тұлғаның қызметіне баға берумен қатар оның басқарушылық, ұйымдастырушылық, мәдениет пен білім беру саласындағы қызметін жоғары бағалағанын көрсетеді. Н.Төрекұлов оның мінезін «жігерлі» және «берік» деп сипаттайды. Бұл Тоқтыбаевтың жеке тұлғасының моральдық және психологиялық күшін көрсетеді. Оның іс-қимылдары, ең алдымен, сенімділік, табандылық, және берік ұстанымдармен сипатталады. Мұндай қасиеттер кеңес қызметкеріне тән болуы керек еді, себебі бұл қоғамның дамуында күрделі шешімдер мен бағыттар қабылдауға қажеттілік туды.

Қазрайком хатшысы Құрамысов қайраткердің қызметі туралы мынадай мінездеме берген: «Жолдас И.Тоқтыбаев 1919 жылдан БКП(б) мүшесі, партия қатарында жүріп, келесідей қызметтер атқарды: бірнеше газет-журналдың редакторы, баспасөз бөлімінің меңгерушісі, Халық Ағарту институтының ректоры. Барлық партиялық тапсырмаларға ұқыпты және адал қарады. 5 жыл мұғалім қызметін атқарды. Соңғы уақытта Наркомпроста басшылық жұмыс жүргізді» [16]. Құрамысовтың бұл мінездемесі арқылы оның партияға берілгендігін және алғашқы күндерінен бастап кеңестік жүйеде қызмет ететін саяси тұлға болғанын көрсетеді. Партияның қатарында жүріп көптеген жауапты қызметтерді атқарғанын да білдіреді. Бірнеше газет-журналдың редакторы, баспасөз бөлімінің меңгерушісі болып қызмет етуі, оның ақпараттық саясатты басқару және бұқаралық ақпарат құралдарын ұйымдастырудағы тәжірибесін көрсетеді. Сонымен қатар, Халық Ағарту институтының ректоры болғаны да оның білім беру саласындағы басқару қабілеттерін, сондай-ақ ғылым мен білімді дамытуға бағытталған жұмыстарына назар аударады. Құрамысов оның партиялық тапсырмаларды ұқыптылықпен және адалдықпен

орындағанын атап өткен. Бұл оның жұмысқа деген жауапкершілікпен және партиялық міндеттерді орындауға деген адал көзқарасын білдіреді. Мұндай қасиеттер ұйымдағы сенімділікті және беделді арттыруға көмектеседі. Яғни, Иса Тоқтыбаевтың мінездемесі оның саяси көзқарасын, кәсіби құзыреттілігін және адал еңбекқорлығын көрсетеді. Ол көптеген салаларда басшылық қызметте бола отырып, өз міндеттерін орындауға жауапкершілікпен қарайтын және әрқашан партиялық тапсырмаларды адал орындауға тырысқан тұлға болғандығын айғақтайды.

Иса Тоқтыбаевтың 1933-1957 жылдар аралығында тұтқында болып, тергеу барысында қандай қиындықтар, моральдық қысым жасағандары, кінәсі болмаса да тағылған айыпты мойындау үшін түрлі айла-шараларын жасағандығы жөнінде 1958 жылы жазып қалдырған естеліктері “Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві” КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы архиві филиалында сақтаулы. Соның бірінде, кезекті жауап алу бырысын былайша жеткізеді: «Тергеушілер Иванов пен Агидуллин маған былай деді: «Егер сіз біздің үйге кірсеңіз, біз сізді осы жерден босатпаймыз. Бізге өзіміз қалағандай әрекет ету құқығы берілген және ол үшін бізде-ОСО бар, ал сізге қажет материалдарды табамыз. Менен жауап алу барысында тергеуші Иванов қолындағы тапаншаны маған қаратып тұрып, оны тазалап тұрған кейіп танытып тұратын. Ал Агидуллин болса, әзір қажеті жоқ, ол әлі жас, балалары бар деп, егер мен хаттамаға қол қоймасам, қолындағы қарумен өлтіріп, өмір сүруінді осылайша тоқтатамыз» деген сынай танытты[17]. Бұл жағдайда тергеушілердің Тоқтыбаевқа қандай психологиялық және физикалық қысым жасағандығын аңғаруға болады. Ивановтың тапаншаны тазалап тұрып, оны Тоқтыбаевқа қаратуы — бұл нақты физикалық қауіп төндірудің көрінісі, ол адамды қорқытып, эмоциялық тұрғыда дестабилизациялауға(тұрақсыздық) тырысады. Мұндай әдіс тергеу кезінде жазықсыз адамдардың психологиялық тұрғыда әлсіреуіне, қорқынышқа және өздеріне қарсы қойылатын айыптарға қатысты шынайы жауап беруге ықпал етеді. Тергеушілердің «біз сізді осы жерден босатпаймыз» және «бізде-ОСО бар» деген сөздері құқықсыздықты, биліктің асыра пайдаланылуын және Тоқтыбаевқа қатысты күштеп әрекет ету құқығының бар екенін білдіреді. Бұл үкіметтің күштік құрылымдарының азаматтардың құқықтарына немқұрайлы қарағанын көрсетеді. Осылайша, тергеушілердің билік позициясынан «өзіміз қалағандай әрекет ету құқығы» бар екенін айтып, моральдық шекараларды бұзғаны көрінеді. Агидуллиннің «әзір қажеті жоқ, ол әлі жас, балалары бар» деген сөзі — Тоқтыбаевтың жеке өміріне қатысты қысым жасау әрекеті. Бұл сөздер оның отбасының қауіпсіздігіне қатысты алаңдаушылық тудыруға бағытталған. Тергеушілер оның отбасына зиян келтіруді ашық түрде көрсетіп отыр. Бұл психологиялық тұрғыдан өте қатты әсер етеді, себебі адам өз отбасын қорғау үшін не болмаса тергеушілердің талаптарына амалсыздан бағынуға мәжбүр болады. Отбасын қорғау инстинкті әрбір адамда бар. Осы қысым арқылы тергеушілер Тоқтыбаевты моральдық тұрғыдан әлсіретіп, оны тергеу барысында қалаған мәліметтерін алу үшін пайдалануға тырысады.

Мұндай әдістер кеңес кезіндегі тергеу практикасында жиі қолданылды. Психологиялық тұрғыдан алғанда, бұл қысым Тоқтыбаевты қорқыту, өз пікірін өзгертуге немесе жалған мәлімет беруіне мәжбүр ету мақсатында бағытталған.

1939 жылы Тоқтыбаев қайта тұтқындалғанын былайша еске алады: «Менің ісім бойынша Борисенко (аты-жөні толық есімде жоқ) ескі әдістерді яғни ұрып-соғу, физикалық күш көрсету, моральдық қысым жасау тәсілдерін қолдану арқылы жауап алды. Түнгі 12.00 де ол мені төмендегі бір бөлмеге әкеліп, маған ол бөлмені «ажал бөлмесі» деді. Бөлменің едені қанға толы (ненің қаны екені білмедім) қабырғаларда адамның қанға боялған саусақ іздері болды. Борисенко осыларды маған көрсетіп: «Міне сенің масқарашылықпен жойылатын жерің» деді. Бұл маған қатты әсер етті. Осындай ықпал ету әдістерін қолдану нәтижесінде тергеуші мені жалған жауап алу хаттамаларына қол қоюға мәжбүр етті және ОСО шешімімен мені 8 жылға бас бостандығынан айырды[18].

Тоқтыбаевтың естелігі тергеу кезінде қолданылған әдістердің адам психологиясына және оның моральдық болмысына әсерін терең көрсетеді. Оның баяндауы тергеу

процесінің қаталдығын, адамдардың жеке тұлғасына жасалған моральдық қысым мен физикалық зорлықты ашып береді. Естелікте келтірілген жағдайлар бір жағынан адамгершілікке қайшы, екінші жағынан саясат пен идеологияның қалай тергеу әдістеріне әсер еткенін көрсетеді. Тоқтыбаевтың "ажал бөлмесі" деп аталатын бөлмеге апарылғанын айтқан тұсы – психологиялық қысымның күшін көрсетеді. «Ажалдың бейнесі» арқылы тергеуші Тоқтыбаевты өліммен қорқытады, оның өміріне қауіп төнетінін, оның болашағы жоқ екенін сезіндіреді. Бұл – адамның ішкі қорқынышын оятатын және оған психологиялық жағынан ауыртпалық түсіретін әдіс. Қанға толы еден мен қабырғалардағы саусақ іздері де тергеушінің психологиялық қысым көрсеткен әдістерінің бір бөлігі болып табылады. Мұның бәрі – адамдарды қорқыту және олардың психикалық күйін бұзу мақсатында жасалған символдық әрекеттер. Қан мен іздер бейнесі – адамның өмірінің құндылығын төмендетуге бағытталған элементтер, оларды көрген адамды психологиялық тұрғыдан әлсірету үшін қолданылған.

Тоқтыбаевтың өз естелігінде тергеуші оның мәжбүрлеген жалған жауаптарға қол қоюын сипаттайды. Бұл оның психологиялық күйінің қайғылы шындығын білдіреді – адамды өз шындықтарын айтуға емес, тергеушінің мақсаттарына сәйкес әрекет етуге мәжбүрлейтін жағдайға жеткізу. Бұл жерде адамның ішкі құндылықтары мен сенімдеріне ауыр соққы жасалып, оны жүйелі түрде жалған ақпарат беруге мәжбүрлеу арқылы тергеу процесінің жеңіп шығуға тырысуы көрінеді.

Алаш қайраткерінің естелігі – оның жеке басының ғана емес, бүкіл бір тарихи кезеңнің психологиялық ауыртпалықтарын көрсететін айқын мысал. Қолданылған тергеу әдістері, қорқыту мен манипуляцияның кеңінен қолданылуы, сондай-ақ моральдық және психологиялық қысымның әсері оның жеке тұлғасының күйреуіне себеп болды. Бұл жағдайлар тарихи тұрғыдан маңызды, себебі олар тоталитарлық жүйелердің өз азаматтарына жасаған психологиялық қысымын, олардың рухани және психикалық жағдайына қалай әсер еткенін түсінуге мүмкіндік береді. Сталиндік репрессия кезеңіндегі билік саяси қарсыластарынан қатты қауіптеніп, оларды жою үшін психологиялық қысым жасау және тергеулерде адамгершілікке жатпайтын әдістерді қолдану әдетке айналғанын аңғрауға болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Иса Тоқтыбаевтың психологиялық сипаттары, оның жетекшілік, басқарушылық қабілеттері, стратегиялық ойлау мен ұлттық мүдде үшін күреске деген ынтасы, оны өз заманының белсенді саяси фигурасына айналдырды. Тарихи контексте оның шешімдері мен әрекеттері, қоғамдағы өзгерістерге деген жауапкершілігі мен көзқарастары арқылы тұлғаның тарихи дамуындағы маңызды факторларды көрсетуге мүмкіндік берді. Тұлғалардың психологиялық типологиясын зерттеу арқылы, болашақта ұлттық тарихты, мәдениетті және әлеуметтік динамиканы тереңірек түсінуге жол ашылады. Тоқтыбаевтың мысалы тарихтағы жеке тұлғаның әсері мен рөлін зерттеу үшін үлгі болып табылады, сондай-ақ ұлттық бірлік пен қоғамның дамуындағы тұлғалардың маңыздылығын дәлелдейді.

Мақалада Иса Тоқтыбаевтың тарихи рөлі мен тұлғалық психологиясы терең талданып, қайраткердің өмірі мен қызметі арқылы қазақ тарихындағы тұлғалардың психологиялық типологиясының ерекшеліктері кеңінен зерттелді.

Президент Қ.К.Тоқаев «Тарихи тұлға тағылымы» атты мақаласында: «Тарих жолы тақтайдай тегіс, түзу бола бермейді. Бұрылысы мен қалтарысы жиі кездесетін дәуірдің сыншысы да көп. Ал нақты әрі батыл іс-әрекетке бара алатын адамдар сирек. Мұндай тұлғалар тарихты түзеді, жаңа заманды алға жетелейді», -деп атап көрсеткен болатын. Кез-келген қоғамның қалыптасуы мен дамуы барысында тұлғаның орны мен рөлі қашанда маңызды. Халқымызда «Өткенді білмей, келешекті болжау мүмкін емес» деген сөзі бар. Сондықтан Иса Тоқтыбаевтай қайраткердің әр туындысы, жасаған ісі патриоттық сезім,

күрескерлік рухқа толы қаламгердің шығармашылықтарын, қазақтың қамы мен қасіретін арқалаған тұлғаның өмір жолы мен қызметін, игі істерін бүгінгі жас ұрпаққа таныту баршамыздың парызымыз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Тұрсұн Х. Алаш Һәм Түркістан. Алматы: «Ел-шежіре 2013.- 382 б.
2. Мәми Т. «Коммунистердің тамұғынан оралған». // Қазақстан мұрағаттары №1 (25) 2013.
3. Еңсепов Б.Б. Мың тамұқты көрген адам. 29.09.2016. <https://e-history.kz/kz/news/show/195>
4. Исаев М. Революция сарбаздары. И.Тоқтыбаев. Алматы: «Қазақстан» 1991.-191 б.
5. Бәкірұлы Ә. «Джайлас» операциясы немесе Иса Тоқтыбаевты жазалау жайлы. // Егемен Қазақстан 1997 жыл, 25 шілде
6. «Қызылорда облысының мемлекеттік архиві» КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы. 268-қор, 1Л-тізім, 12036-іс, 31-п.
- 7.Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі. 59-қор, 6-кітап, акт-10, 34-37 бб.
8. Қойгелді М. Тарихтың күші-деректе. «Егемен Qazaqstan» 15 ақпан, 2024ж
9. Манагатов С., Игисина Н.Б Жеке тұлғаны қалыптастыруда білімнің рөлі. <https://infolesson.kz/zheke-tlani-alipastiruda-bilimni-rli-2739814.html>
10. Тұрсұн Х. Иса Тоқтыбаев – қазақ зиялыларын қуғындаудың екінші толқынының құрбаны. Тұлға және ұлттық тарих мәселелері республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы. Алматы, 2019.-57-62 б.
11. Қасымхан Ғ., Үсіпов А., Тоқтыбаев тартқан тауқымет // Қазақстан жолы 2022ж, 22 июль. Qazaqstan joly <https://qazaqjoly.kz/toktybaev-tartkan-taukymet/>
- 12.Профессор Х.Тұрсұн естелігінен.
13. «Қызылорда облысының мемлекеттік архиві» КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы 268-қор, 1Л-тізім, 12036-іс, 1-п.
14. «Қызылорда облысының мемлекеттік архиві» КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы. 268-қор, 1Л-тізім, 12036-іс, 66-п.
15. «Қызылорда облысының мемлекеттік архиві» КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы. 268-қор, 1Л-тізім, 12036-іс, 2-п.
- 16.«Қызылорда облысының мемлекеттік архиві» КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы. 268-қор, 1Л-тізім, 12036-іс, 56-п.
17. «Қызылорда облысының мемлекеттік архиві» КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы. 268-қор, 1Л-тізім, 12036-іс, 1-2 пп.
18. «Қызылорда облысының мемлекеттік архиві» КММ-нің қоғамдық-саяси тарихы бойынша филиалы. 268-қор, 1Л-тізім, 12036-іс, 4-5 пп.

References

1. Tursun, H. (2013). Alash h m T rkistan. Almaty: "El-shezhire", 382 p.
2. Mami, T. (2013). "Kommunisterdin tamughynan oralgan". Qazaqstan Muragattary, 1(25).
3. Ensepov, B. B. (2016, September 29). Myng tamuqty korgen adam. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/195>
4. Isayev, M. (1991). Revolyutsiya sarbazdary. I. Toktybaev. Almaty: "Qazaqstan", 191 p.
5. Bakiruly, A. (1997, July 25). "Dzhailas" operatsiyasy nemese Isa Toktybaevty zhasalau jaily. Egemen Qazaqstan.
6. "Qyzylorda oblysynyng memlekettik arkhivi" KMM-nin qoġamdyq-sayasatty tarikhy boyynsha filialy. 268-qor, 1L-tizim, 12036-is, 31-p.
7. Qyzylorda oblystyk tarikhy- lketanu muzeii. 59-qor, libro-6, actus-10, 34-37 p.
8. Koigeldi, M. (2024, February 15). Tarikhtyn kushi-dereke. Egemen Qazaqstan.
9. Managatov, S., & Iginova, N. B. (n.d.). Zheke tulghany qalyptastyroda bilimni roli. Retrieved from <https://infolesson.kz/zheke-tlani-aliptastiruda-bilimni-rli-2739814.html>
10. Tursun, H. (2019). Isa Toktybaev – qazaq z yalylyryn quġyndau'dyng ekinshi tolyqtynyn qurbandy. In Tulga j ne ulttyq tarikh m seleleri respublikalıq ġlymi-t jriyb elik konferenciya materialdary zh naq. Almaty, 57-62 b.
11. Qasymkhan, G., &  sipov, A. (2022, July 22). Toktybaev tartqan tauq met. Qazaqstan joly. Retrieved from <https://qazaqjoly.kz/toktybaev-tartkan-taukymet/>
12. Professor X. Tursun esteliginden.
13. "Qyzylorda oblysynyng memlekettik arkhivi" KMM-nin qoġamdyq-sayasatty tarikhy boyynsha filialy. 268-qor, 1L-tizim, 12036-is, 1-p.
14. "Qyzylorda oblysynyng memlekettik arkhivi" KMM-nin qoġamdyq-sayasatty tarikhy boyynsha filialy. 268-qor, 1L-tizim, 12036-is, 66-p.
15. "Qyzylorda oblysynyng memlekettik arkhivi" KMM-nin qoġamdyq-sayasatty tarikhy boyynsha filialy. 268-qor, 1L-tizim, 12036-is, 2-p.
16. "Qyzylorda oblysynyng memlekettik arkhivi" KMM-nin qoġamdyq-sayasatty tarikhy boyynsha filialy. 268-qor, 1L-tizim, 12036-is, 56-p.
17. "Qyzylorda oblysynyng memlekettik arkhivi" KMM-nin qoġamdyq-sayasatty tarikhy boyynsha filialy. 268-qor, 1L-tizim, 12036-is, 1-2 p.
18. "Qyzylorda oblysynyng memlekettik arkhivi" KMM-nin qoġamdyq-sayasatty tarikhy boyynsha filialy. 268-qor, 1L-tizim, 12036-is, 4-5 p.